

УДК94(477).[323.3+001.4]

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1945–1964 РОКАХ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Петро КИРИДОН

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра української історії та етнополітики
вул. Володимирська, 60, Київ 01601, Україна

У статті простежено особливості висвітлення радянськими вченими інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР у повоєнне двадцятиріччя. Особливу увагу звернуто на зміну підходів у вивченні проблеми залежно від політичної кон'юнктури (смерть Й. Сталіна, “відлига”). Здійснено спробу розглянути основні складові таких робіт, роль догматичних вказівок правлячої партії для істориків, цінність відповідних історичних розвідок для науки.

Ключові слова: історіографія, партійно-державна номенклатура, пізній сталінізм, “відлига”, апарат, чиновництво.

Радянська історіографія інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури у повоєнне двадцятиріччя має очевидну специфіку: поняття “номенклатура” тривалий час перебувало у сфері суто канцелярсько-ділового вжитку, використовуючись переважно для означення списків партійно-державних, господарських та інших керівних посад і переліків кандидатур на їхнє обіймання, котрі визначалися і цілком контролювалися відповідного рівня партійними комітетами. У той час, коли західні радянологи вели дискусії навколо таких породжень більшовицького тоталітаризму, як “правляча комуністична еліта”, “новий клас”, “радянська бюрократія”, “партійно-радянські функціонери-чиновники”, “партапаратники” тощо, а узагальненим системним поняттям стало запропоноване емігрантом-дисидентом Михайлом Восленським слово “номенклатура”, учені СРСР уперто не припускали можливості подібних ототожнень. Натомість синонімічними поняттями стали такі визначення, як “партійно-державний апарат”, “керівні кадри”, “управлінські групи” тощо. Тож і накопичення історичної інформації в цій площині пов'язане переважно з кадровою політикою КПРС та партійним і державним будівництвом. Лише наприкінці комуністичної диктатури – на зламі 1980–1990-х рр. – термін “номенклатура” став більш уживаним, причому його почали вживати як тотожний визначенням апарату, чиновництва, бюрократії, “партократії” тощо.

Радянська історіографія проблеми формувалася періодично, тому доцільно означити хронологічні відрізки, котрі вмістили процес нарощування наукових

відомостей про різні аспекти теми, відобразили особливості суспільного поступу як республіки, так і Радянського Союзу, а також позначили складні процеси внутрішньої логіки розвитку історичної та гуманітарної науки загалом. Пропонуємо взяти до уваги значимість передусім ключових подій повоєнного часу, оскільки рубіжні дати спричинили як поворотні зміни в суспільних процесах, так і стали каталізатором або гальмівним чинником у розвитку історіографії.

Перший період дослідження теми припадає на 1945–1953 рр. – добу “пізнього сталінізму”, котра мала певні особливості. Серед останніх укажемо на помітні зміни в самому суспільстві, котре, з одного боку, зазнало колосальних людських і матеріальних утрат, а, з іншого, – вийшло з війни тріумфальним переможцем. Учораšní воїни-переможці не лише ціною колосальних жертв захистили рідну землю, а й побачили капіталістичні країни Європи, навчилися долати найтяжчі труднощі і не боялися приймати самостійні рішення. Безперечно, змінилися й погляди у лавах правлячої олігархії. Сталінська верхівка не могла і не хотіла керувати країною по-старому. Помітним стало прагнення переглянути роль більшовицької партії у суспільстві, припинилися масові репресії, змінилася міжнародна ситуація. Сказане не означає, що природа сталінізму зазнала докорінних змін, проте практична реалізація його концепції набувала нових, порівняно з довоєнним часом, форм.

Нова ситуація справляла незначний вплив на стан наукового життя і характер історичних розробок. Лише малопомітні, ледь прогресуючі спроби відійти від жорстких ідеологічних догм довоєнного часу спостерігаються в тих працях, котрі вийшли у світ протягом 1945–1953 рр.

Зрозуміло, характерною ознакою чому був непомірний вплив на наукові розвідки поглядів Сталіна і його соратників. З одного боку, “вождь” і надалі розвивав “методологічну” марксистську спадщину у формі догматичних настанов історикам стосовно “правильного” ведення наукового пошуку; з іншого – у повоєнний час він неодноразово висловлював власне бачення того, як по-новому здійснювати в тих умовах номенклатурну політику. Тож наукові праці, які публікувалися, були переобтяжені надмірним цитуванням Сталіна, відзначалися прагненням якомога показовіше ілюструвати цілковиту відповідність ідеям марксизму-ленінізму такої кадрової політики, котру впроваджувало тодішнє керівництво СРСР. Пошук учених обмежувався “шорами” бачення цього процесу, встановленими партією. Інтерпретація істориками наукових фактів мала вкрай мінімізований люфт, визначений ідеологічними постулатами.

У них переважали публікації офіційних документів: промов Сталіна і його соратників, матеріалів з’їздів партії та пленумів ЦК. Проте виходили й науково-популярні роботи. Звісно, про строго наукову розробку питань стосовно номенклатурних засад політичної системи практично не йшлося. Указівки партії

та висловлювання Леніна і Сталіна наполегливо рекомендувалося узагальнювати і сприймати як керівництво до дії¹.

В умовах “ждановщини” Українських істориків часто звинувачували у “грубих ідеологічних помилках і перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру”². Постанова ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, заборона друкувати “Короткий курс історії України”, “Нарис історії України”, “Історію України” (перший том) за розвиток ними концепції схеми української історії, запропонованої М. Грушевським, позбавляли цю науку можливостей до розвитку³.

Звісно, наукові пошуки не припинялися, щоправда вчені торкалися винятково теоретичних аспектів питання⁴. Такі публікації мали зазвичай адресне спрямування і передбачалися для слухачів партійних шкіл або для пропагандистсько-популярного читання, були невеликими за обсягом⁵. Аналіз подібних праць дозволяє робити тільки дуже опосередковані судження про стан повоєнної партійно-державної номенклатури. До всього жорсткий режим секретності робив неможливим роздобути та оприлюднити інформацію щодо чисельних чи структурних параметрів номенклатури, кадрової політики партії загалом та на рівні її апаратних розбудов, діяльності управлінців партійних і державних органів тощо.

Тож є закономірним, що масив оперативної літератури радянської доби 1945 – початку 1950-х рр., присвяченої проблемам партійно-державної номенклатури, не достатньо чисельний і малозмістовний. Разом із тим, є підстави класифікувати – як серйозні напрацювання тодішньої науки – окремі видання біографій членів політичної номенклатурної еліти радянського суспільства, вміщені переважно в енциклопедичних книгах, зокрема в “Большой советской энциклопедии”, перше видання якої завершилося томами, надрукованими в 1945–1947 рр. Уже 1950 року почалася публікація другого видання (до 1953 р. вийшло 22 томи). Стосовно персональних біографічних робіт, назвемо лише декілька праць⁶. Вони дають деяку можливість розглянути типологічні особливості успішного “походу” тих чи інших діячів у номенклатуру, відстежити інші, головним

¹ Коновалов А. Формирование и функционирование номенклатурных кадров в регионах Сибири (1945–1991) / А. Коновалов: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02; Кемеровский государственный университет. Кемерово, 2006.

² Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. Київ, 2004. С. 286–287, 309.

³ Там само. С. 335.

⁴ Горбул А. Научные основы кадровой политики КПС / А. Горбул. Киев, 1989. С. 5–7.

⁵ Шаталин Н. О работе с кадрами / Н. Шаталин. Москва, 1944; Слепов Л. Подбор кадров, их выдвижение и расстановка / Л. Слепов. Москва, 1948; Фомин И. Подбор, расстановка и воспитание кадров / И. Фомин. Москва, 1953; Дриль В. Подготовка и марксистско-ленинское воспитание партийных кадров в Украинской партийной организации в 1946–1950 гг. / В. Дриль. Львов, 1958.

⁶ Большая Советская Энциклопедия. В 65 томах. Москва, 1926–1947; Большая Советская Энциклопедия. Второе издание. В 50 томах. Москва, 1950–1958; Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Сост.: Г. Александров, М. Галактионов, В. Кружков, М. Митин, В. Мочалов, П. Поспелов / 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1947 та ін.

чином опосередковані, дані, що їх можна використати для повнішого розуміння історичного процесу, зокрема у контексті названої теми.

Науковий рівень історичної літератури радянської доби далі пов'язаний з ім'ям Микити Хрущова, періодом “відлиги”. Її зміст зумовлено процесами, котрі відбувалися протягом 1953–1964 рр. і нині трактуються істориками як період “десталінізації”. Ця доба позначилася спробами відійти від крайнощів тоталітаризму, намаганнями лібералізувати суспільний лад, демократизувати виробничі відносини та політичну систему. Критика сталінських злочинів (хай і не послідовна) спричинила перегляд деяких усталених наукових теорій і догм попередніх років. Історики опинилися у значно сприятливіших умовах, ніж раніше, що зумовило помітне піднесення активності пошукових дій і появу праць, котрим були властиві намагання дотримуватися принципів об'єктивності й історизму. Щоправда, і надалі понад усе культивувалася пріоритетність партійності у методології наукових розвідок, котру владні кола наполегливо ідентифікували з вище названими принципами. Літературі періоду властиві дедалі потужніша апологетика діяльності Хрущова, вихваляння його заслуг, формування очевидних засад нового культу.

Побічним виявом сказаного стало виокремлення у роки “відлиги” нового компоненту історичної науки: історії КПРС. Ця дисципліна стала обов'язковою в усіх вищах, було розгорнуто підготовку відповідних науково-педагогічних кадрів, з'явилася професійна і наукова спеціальність “історія КПРС”⁷.

Загалом, хоч і з певними відступами, поступальний історіографічний процес тривав до середини 1960-х рр., коли спостерігалось, хоч і вкрай непослідовне, поступове звільнення науки від цензурних ідеологічних рамок тоталітарного зразка, котре відбувалося за сприятливих умов хрущовського варіанту десталінізації суспільного життя. “Доба першого інтелектуального ренесансу” значно розширила методологічний простір, щоправда у рамках марксистської парадигми⁸. Саме на роки перебування на вершині влади М. Хрущова припадає низка позитивних новацій в організації наукових досліджень. Розширення рамок наукового пошуку було використано істориками для написання нових праць, у тому числі й стосовно апаратних управлінських структур. У них зазвичай переважали позитивні оцінки політичних номенклатурних інституцій КПРС, хоча подеколи йшлося і про недоліки, особливо тоді, коли актуалізувалися питання скорочення та вдосконалення діючих управлінських механізмів, перспектив демократизації внутрішньопартійного життя, наступу на бюрократичні вияви у роботі радянського чиновництва тощо.

На означені роки припадають спричинені десталінізацією чисельні спроби переглянути оцінки минулого, роль номенклатурних партійно-державних діячів

⁷ Калакура Я. С. Українська історіографія... С. 346.

⁸ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. Київ, 2000. С. 83.

усіх рангів, у першу чергу реабілітованих. Кадрову політику сталінських часів, котра супроводжувалася перманентними чистками керівних працівників, було піддано нищівній критиці, а її подовження трактувалося як неприпустима для соціалістичного суспільства практика.

Особливо помітний вплив справили XX і XXII з'їзди КПРС, а також кілька десталінізаційних постанов ЦК партії. Їхні рішення мобілізували істориків на розвінчування культу особи Сталіна, котре то розглядалося як тривала партійна стратегія, то видавалося за тимчасову кампанію. Однак, не зважаючи на крайню суперечливість боротьби з наслідками культу особи, під гаслами повернення до ленінських принципів у кадровій політиці та відновлення норм партійного життя вдавалося, викривати дійсний стан справ із апаратним управлінням у СРСР доби пізнього сталінізму. Але, на жаль, інерційні традиції серед учених зберігали свій потенціал, що не дозволяло історикам, критикуючи практичні дії Сталіна, піддавати сумніву хоча б якісь ухвали минулих партійних з'їздів, пленумів ЦК чи (за незначним винятком) постанови партії й уряду. Апологетичне коментування останніх не приносило помітного розвитку в наукові доробки.

З'являлися відповідні публікації, покликані розкрити основні “віхи боротьби” КПРС, спрямовані на вдосконалення внутрішньопартійного життя та зміцнення управлінської місії партії в суспільстві. Проте і серед них треба відзначити доволі цінний доробок для об'єктивного висвітлення становища правлячих номенклатурних кіл, їхньої керівної діяльності на різних ділянках. Попри партійно-апологетичну заангажованість таких праць, вони, подеколи, містять цінний матеріал фактичного порядку, сприяючи кращому розумінню тієї політичної атмосфери, відповідності якій мали слугувати роботи істориків. Невеликі за обсягом праці, присвячені аналізу кадрової політики КПРС після її чергового з'їзду, навантажені агітаційно-пропагандистським профілюванням, усе ж мають історіографічну цінність як інформативні джерела⁹.

На жаль, роль адептів режиму й надалі залишалася цілком домінуючою в роботі істориків. Вони мали оперативно обґрунтовувати марксистсько-ленінську природу будь-яких новацій, які так щедро продукувала влада хрущовської доби. Література такого гатунку являла переважно пропагандистський супровід політики режиму завдяки домінуванню в ній оперативно-актуального підтексту. Зразком таких досліджень можна назвати працю Л. Карапетяна і В. Разіна, котрі в історичному аспекті “обґрунтовували” крайню нагальність якнайширшого

⁹ Котельников П. О работе с кадрами / П. Котельников. Москва, 1956; Морозов П. Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров / АОН при ЦК КПСС. Москва, 1959; Бородин О. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У / О. Бородин. Київ, 1961; Бяков В. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У / В. Бяков. Київ, 1961; Юрчук В. Двадцятий з'їзд КП України / В. Юрчук. Київ, 1961; Мошевитин А. Подбор и воспитание руководящих кадров / А. Мошевитин. Москва, 1962; Матвійчук М. Вісімнадцятий з'їзд КП України / М. Матвійчук. Київ, 1962; Мултих Г. Двадцять другий з'їзд КП України / Г. Мултих. Київ, 1962; Стеценко П. Двадцять перший з'їзд КП України / П. Стеценко. Київ, 1962; Петренко Ф. Секреты руководства / Ф. Петренко. М., 1965. та ін.

залучення до роботи партійного і, особливо, радянського апаратів представників громадських організацій. Автори, посилаючись на історичний досвід КПРС, обстоювали необхідність систематичного оновлення складу всіх керівних органів, розвивати виборність, змінюваність і підзвітність в апаратних кабінетах¹⁰. Саме ці питання з ініціативи М. Хрущова напередодні було включено до ухвали XXII з'їзду КПРС й усіяло мусувалося в засобах масової інформації.

Тодішній стан справ, проте, мав тенденцію до поліпшення організації наукових досліджень, оскільки на різних рівнях звучали критичні закиди на адресу істориків, змушуючи вчених до опанування об'єктивних підходів у дослідженнях різноманітних питань, у тому числі (певною мірою) й стосовно вивчення партійно-державної системи управління¹¹. Сказане мотивувало науковий пошук, що також дозволяє нам зарахувати до позитивного історіографічного багажа розробки істориків від середини 50-х до початку 60-х рр.¹²

Важливу роль у дослідженні проблеми відіграли започатковані у роки “відлиги” видання офіційних документів¹³, часто супроводжувані насиченими статистичними доповненнями і довідковою інформацією. Останні впливали на авторські розвідки завдяки конкретно-статистичній інформативності.

Про настрої тодішніх науковців свідчить В. Тимцуник, стверджуючи, що найбільшим сподіванням істориків доби “відлиги” була надія на те, що епоха “догідливого коментаторства” та знеосіблення вчених для них нарешті скінчилася. Справді, короткий проміжок часу, коли “відкрили” архіви (1947 р. в

¹⁰ *Карпетян Л., Разин В.* Советы общенародного государства / Л. Карпетян, В. Разин. Москва, 1964.

¹¹ Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. Сб. ст. – Ч. 1–2. – М., 1962–1963; *Жуков Е.* XXII съезд КПСС и задачи советских историков / Е. Жуков // Вопросы истории. 1961. № 12; *Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР.* Москва, 1962; *Некоторые проблемы истории советского общества (историография).* М., 1964; *Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам.* Москва 1964; *Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам.* Москва, 1962; *О методологических вопросах исторической науки // Вопросы истории.* 1964. № 3. С. 3–22.

¹² *Бордов Р.* Новый экономический курс Советского Союза (1953–1960) / Р. Бордов. Москва, 1960; *Быков В.* Партийное требование к руководителю / В. Быков. Москва, 1964; *Ефимов А.* Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР / А. Ефимов. Москва, 1957; *Зверев А.* Совершенствовать государственный аппарат / А. Зверев. Москва, 1955; *Колбенков Н.* Совершенствование руководства промышленностью в СССР (1956–1960 гг.). / Н. Колбенков. Москва, 1961; *Колесников П.* О работе с кадрами / П. Колесников. Москва, 1956; *Морозов Б.* Создание и укрепление советского государственного аппарата / Б. Морозов. Москва, 1957; *Морозов П.* Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров / П. Морозов. Москва, 1962 та ін.

¹³ *Ведомости Верховного Совета СССР. 1953–1957; Відомості Верховної Ради УРСР. 1953–1964; Всероссийское совещание по сельскому хозяйству.* Москва, 1963; *Итоги всесоюзной переписи населения 1958 года.* Москва, 1962; *Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР. Сборник документов (1953–1958).* Москва, 1958; *Справочник партийного работника. 1957–1964; XXII съезд и вопросы государства и права.* Свердловск, 1962 та ін.

читальні зали Державного управління архівів потрапили понад 4 тис. осіб, а 1957 р. – понад 53 тис.), відроджувалися наукові школи, дослідницькі центри, фіндувалися наукові журнали, призвів до повернення індивідуальності у портреті сучасного історика¹⁴.

Проте, щодо нашої проблеми, відзначимо тільки обережні спроби критики методів роботи партійно-державної номенклатури, формалізму в підходах до створення резервного потенціалу управлінців, відсутності стрункої системи підготовки і перепідготовки партійно-радянських функціонерів тощо¹⁵, котрі допускалися істориками в оцінках апаратних структур. Але й те слід визнати очевидним історіографічним здобутком, адже “жива” думка дослідників чи не вперше за роки радянської влади не тільки вільно тиражувалася офіційними виданнями, а й ставала об’єктом альтернативного обговорення.

Однак щодо історії партійно-державної номенклатури такі зауваження не стали характерними, а рефлексувалися переважно на “актуальні” питання політичної дії КПРС, виглядали радше поверхневою реакцією на зміни в самій ідеологічній атмосфері та суспільно-гуманітарному середовищі. Певна лібералізація у ставленні влади до праці істориків так і не привела до демократизації: залишалися цензурні рамки, хоча й помітно ширші, ніж у попередні часи. Суспільні науки ще більше ідеологізувалися. Тому концептуальні теорії мали право на оприлюднення тільки в разі їхньої принципової суголосності компартійним настановам.

За таких умов прориву історичної науки до вищої якості не могло бути. Натомість віталися імпровізації вчених щодо проблем політичної зловідомості, а образ суспільствознавчих галузей наполегливо підганявся під дещо облагороджений сталінізм. Історики доби “відлиги” надалі справно обслуговували офіційні доктрини¹⁶.

Від 1964 р. історичні дослідження дедалі жорсткіше регламентувалися заборонами на показ “невигідних” партійній історії сторінок, частковою реабілітацією Сталіна, неофіційним табу на згадування імені “батька” “відлиги” М. Хрущова. Той час, котрий минув після війни, здебільшого розглядався як відбудова зруйнованої ворогом країни та становлення у мирних умовах політичного режиму “ленінських” стандартів: без масових репресій, поліцейного терору, тоталітарної суспільної атмосфери. Проблеми, що впливали з партійно-державної диктатури КПРС у сфері управління, трактувалися, як і раніше, з огляду на те, що в СРСР під мудрим керівництвом вищої політичної еліти (усе

¹⁴ *Тимцуник В.* Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): Монографія / В. Тимцуник. Київ, 2003. С. 81–83.

¹⁵ *Охотский Е., Иконникова Г.* Партийные кадры: Диалектика мышления и стиль политической деятельности / Е. Охотский. Москва, 1989; *Пономарев В.* Общественное мнение в СССР: от XX съезда до смерти Л. Брежнева / В. Пономарев. Москва, 1990; *Пугачев В.* Субъекты политики: личность, элиты, лидерство / В. Пугачев. Москва, 1991.

¹⁶ *Тимцуник В.* Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.)... С. 78–91.

більше виділялася постать Л. Брежнєва) відбувається впевнений поступальний рух до розбудови комуністичного суспільства. Невдовзі для реабілітації провальної ідеї зведення його засад до 1980 р. винайшли лукавий варіант нової ілюзії для мас – теорію розвиненого (зрілого) соціалізму, котрий нібито вже існує, але потребує тривалого вдосконалення.

Особливого впливу зазнала історія УРСР. Із наукового вжитку, наголошує Я. Калакура, вилучили термін “українська історіографія”, його навіть не включили до словника “Радянська енциклопедія історії України”. Видання міжвідомчого наукового збірника “Історіографічні дослідження в УРСР” було заборонено. Українську радянську історіографію включили як складову до змісту історичної науки СРСР. Книги з історії України відносили до публікацій, присвячених минулому Радянського Союзу. Це відбувалося у руслі загальноімперської політики ідеологізації та догматизації історичної науки. Учених посилено схилили до конформізму і пристосуванства, а історичну свідомість українського суспільства прагнули деформувати, накидаючи на його історичну пам’ять нові ідеологічні парадигми¹⁷.

Між тим, на думку дослідника О. Горбула, друга половина 1960-х рр. позначилася посиленням інтересу до кадрової політики партії¹⁸. Попри відсутність у цього автора формулювання причин такого ажіотажу, він мав об’єктивні підстави так твердити. Адже саме на це двадцятиріччя припав кількісний пік публікацій, які всебічно і детально характеризували організаційну роботу партії. Номенклатурна ділянка діяльності КПРС у роки брежнєвського правління постійно перебувала у полі пильної уваги як політичного керівництва, так й ідеологічних і наукових працівників, покликаних владою на відповідну службу режимові.

Тиражувалися праці, присвячені втіленню лідерами країни ленінського теоретичного спадку, реалізації “партією і всім народом” накреслень КПРС, спрямованих на побудову комуністичного майбутнього. Питання організаційно-партійної роботи, котрі в нашому контексті доволі повно розширюють коло знань про становище номенклатури та її роль у суспільних процесах, тоді незмінно перебували на позиціях нагальних тем дослідження. Цим була спричинена поява об’ємного переліку робіт (переважно доволі значних за обсягом) відповідної тематики¹⁹.

¹⁷ Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій... С. 13, 319, 325, 363.

¹⁸ Горбул А. Научные основы кадровой политики КПСС / А. Горбул. Київ, 1989. С. 6.

¹⁹ Коллективность – высший принцип партийного руководства. Москва, 1967; Организационно-партийная работа: Из истории партийного строительства. Москва, 1969. Вып. 1; Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства. Москва, 1970; Ленинские организационные принципы и вопросы партийного строительства на современном этапе. Москва, 1971; Некоторые вопросы организационно-партийной работы. Москва, 1973; Опыт и методика переподготовки партийных и советских кадров. Москва, 1975; Кандренков А. Ключевое звено партийного руководства / А. Кандренков. Москва, 1976; Королев А. Кадровая политика КПСС на современном этапе / А. Королев. Москва, 1982.

Історики оприлюднили чимало статистичних даних із архівних сховищ, які відображали, зокрема, питання зростання партійних лав та (опосередковано) їхніх апаратів, деякі особливості роботи комітетів КППС, національний та освітній рівні їхнього персонального складу працівників. Так, В. Юрчук, висвітливши означені аспекти, констатував основні лінії організаторської роботи партії у перші повоєнні роки. Автор виокремив такі тенденції, як певне поліпшення добору, розстановки і виховання номенклатурних одиниць, посилення контролю за їхньою діяльністю. Проте історик лише побіжно зупинився на критичних точках у роботі партійно-державної номенклатури²⁰.

Зазначимо, що названа праця є характерною для публікацій істориків середини 1960-х – 1980-х рр. Тема діяльності партійно-державної номенклатури відлунується в них тільки у позитивно-конструктивному сенсі. Творчий пошук зводився переважно до показу певних особливостей керівної діяльності апарату на різних історичних відрізках. Як приклад, назвемо працю Л. Меньшикова²¹ (виокремив сім аспектів характеристики начальника партійно-державної категорії, зводячи їх до політичних і ділових рис), дослідження І. Бізюкової²², котра запропонувала критерії оцінки особистості керівного працівника, його політичних і ділових якостей (ігноруючи, проте, психофізіологічні, морально-етичні властивості). Зразком актуалізації “ленінських принципів” внутрішньопартійного життя є характеристика діяльності партійних комітетів у різні історичні періоди, підготовлена колективом українських істориків на початку 1980-х рр.²³ та інші подібні роботи. У них відбір керівних кадрів КППС визнається як основа діяльності партії.

Суперечливий процес накопичення наукових даних про те, як формувалася і функціонувала партійно-державна номенклатура в Українській РСР, визначався загальним невтішним станом розвитку гуманітарних знань, котрі й надалі зазнавали обмежувального втручання з боку влади. У вітчизняній науці поступово, але послідовно міцніли цензурні кордони та заборони. Лібералізація хрущовських часів потіснилася згортанням десталінізаційних починань і відновленням, хоч і переважно в м'якших формах, тих засад управління, котрі було напрацьовано у сталінські роки.

Останнє вплинуло, крім іншого, на ситуацію в партійно-державній номенклатурі: від олігархічної верхівки до низових її ланок. Управлінці не тільки стали грати більшу роль у суспільних процесах, а й перетворювалися на апологетів режиму в трактуванні недавнього минулого. Тож практично до кінця

²⁰ Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. Юрчук. Київ, 1965.

²¹ Меньшиков Л. Деловая оценка работников в сфере управления / Л. Меньшиков. Москва, 1974. С. 27, 34.

²² Бізюкова І. Кадры. Подбор и оценка / И. Бізюкова. М., 1984. С. 86–88.

²³ Стиль работы партийного комитета: Некоторые вопросы научного подхода в партийной работе / Авт. коллектив: В. Орлов (руководитель), А. Гончаренко, А. Гришко и др. Киев, 1982.

радянської доби історіографія проблеми мала дуже небагато можливостей об'єктивно висвітлювати досліджувану тему.

Починаючи з середини 1960-х рр. усе впевненіше стверджувалася консервативна стратегія застою в політичному і громадському житті, культурі та ідеологічній сфері. Партійно-державні кадри потрапили під надійну опіку брежнєвського керівництва. Водночас, керівник держави сприяв тому, що номенклатурні клани різних рівнів (переважно у регіонах) витворювали закриті касти, котрі понад усе оберігали власні позиції від спроб критики як сучасного, так і (не меншою мірою) минулого, аби зберегти ту політичну систему, яку вони одержали в спадок від попередніх поколінь номенклатурної верстви. Відповідним чином наукова література була змушена “червоною ниткою” відобразити поступ повоєнної спільноти радянських республік до “найвищої стадії”.

Критика сталінізму поволі зійшла нанівець. Більше того, навіть окреслився початок реабілітації “вождя”. У кількох публікаціях 1967–1969 рр. дано позитивні оцінки сталінським догматичним настановам щодо розвитку гуманітарних наук, висловлено думки, що свідчили про повернення до догм “Короткого курсу історії ВКП(б)”²⁴.

Отже, повоєнне двадцятиріччя висвітлювалося як час соціально-економічних звершень, невпинного піднесення добробуту народу і поліпшення ситуації практично у всіх сферах суспільного життя. При цьому імена багатьох представників партійно-державної еліти того часу (зокрема, Хрущова) було прийнято не згадувати. Здебільшого знеосіблено подавалася й регіональна номенклатура.

Накопичення знань про діяльність і нюанси структурування партійно-державної номенклатури надалі відбувалося переважно в руслі коментування та можливого (з огляду на доступність архівних матеріалів) ілюстрування реалізації партійних рішень, а також (рідше) – акцентування на значенні історичного досвіду КПРС, проблемах і перспективах поліпшення стану справ у сфері партійно-державного управління суспільними процесами. Наповнення історіографії тоді йшло завдяки нарощуванню знань за рахунок (хай і дозованого) оприлюднення інформації статистичного порядку, розвідок, присвячених темам, котрі раніше не знайшли належного висвітлення (внутрішні структурні розбудови партійних комітетів, практична апаратна реалізація засад демократичного централізму на різних рівнях, особливості внутрішньопартійного колегіального управління, рівень освіченості чиновників тощо), у тому числі й проблемам регіонального масштабу (серед них – праці, присвячені українській партійній організації)²⁵.

²⁴ Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. Чернівці, 1999. С. 392–393.

²⁵ Кожукало І. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі / І. Кожукало. Київ, 1969; *Калакура Я.* Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму / Я. Калакура. Київ, 1976; *Леонова Л.* Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917–1975 / Л. Леонова. Москва, 1979; *Шиловцев Ю.* Ленінський стиль роботи партійних і державних організацій / Ю. Шиловцев. Київ, 1979; *Пронин И.* Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание /

У такій атмосфері окреслилися провідні напрями історико-партійної історіографії “застійного” зразка. Серед напрацювань тодішніх радянських науковців варто назвати доробки В. Позняка, Н. Вороновського, Б. Лебіна, М. Перфильєва, А. Корольова²⁶. Детально аналізуючи кадрову роботу як Кремлівського керівництва, так і регіональних партійних комітетів, ці вчені “застійного” періоду напрацювали багатий фактичний матеріал стосовно змісту і методів партійної кадрової політики, показуючи переважно поступальний напрям цієї ділянки роботи КПРС. Вони, проте, не розглядали жодного зв’язку кадрової політики партії з номенклатурними структурними схемами, не згадуючи про цей багаторічний спосіб забезпечення тоталітарного керівництва партійними комітетами, радянськими органами і господарськими установами.

Поняття “номенклатура” й надалі вживалося в радянській історіографії у суто бюрократично-професійному сенсі. При цьому зовсім не йшлося про те, що в СРСР фактично функціонувала номенклатурна політична (не лише кадрова) система. Обмеження номенклатури сферою діловодства стосовно обліку та розподілу апаратно-керівних кадрів і створення резерву для них відкидало можливість вбачати у ній форму державної організації влади у тоталітарному Радянському Союзі.

Виняток із такого пояснення номенклатури, зауважує сучасний російський дослідник В. Мохов, знаходимо тільки у публікації В. Яцкова 1982 р., котрий уперше характеризував номенклатуру як інститут суспільства, специфічну радянську форму безпосередньої організації парткомом його кадрової роботи. Отже, автор відважився вийти за вузькі рамки трактування номенклатури як лише інструменту кадрової політики партії²⁷.

У праці, виданій 1986 р.,²⁸ В. Яцков констатував різнобій у підходах істориків до проблеми відбору, розстановки і виховання кадрів номенклатури. Він нарахував 22 принципи, мусовані в наукових працях радянських авторів. Проте

И. Пронин. 2-е изд. Москва, 1981; *Нестерцов В., Рыбалко В., Хинданова А.* Подготовка и переподготовка партийных и советских кадров Донбасса в 1946–1950 гг. / В. Нестерцов, В. Рыбалко, А. Хинданова // Научные труды по истории КПСС. Киев, 1981. Вып. 3. С. 92–99; *Разумов Е.* Проблемы кадровой политики КПСС / Е. Разумов. Москва, 1983; Решающее звено партийного руководства / Под ред. Н. Матвейчука. Киев, 1984; *Юрчук В., Кожукало И.* Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины, 1946–1950 гг. / В. Юрчук, И. Кожукало. Киев, 1986.

²⁶ *Позняк В.* В колективності – сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956–1971 рр. / В. Позняк. Київ, 1976; *Вороновский Н.* Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров / Н. Вороновский. Москва, 1967; *Лебин Б., Перфильев М.* Кадры аппарата управления в СССР / Б. Лебин. Москва, 1970; *Королев А.* Надежный помощник партии (К 60-летию ВЛКСМ) / А. М. Королев. Москва, 1978 та ін.

²⁷ *Яцков В.* Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. Вып. 2. Москва, 1982. С. 133.

²⁸ *Яцков В.* Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы / В. Яцков. Москва, 1986.

серед них тільки 4 визнаються більшістю і лише 1 – відбір і розстановка працівників за політичними та діловими рисами – усіма. Історик покликався на здобутки науковців, називаючи серед них Б. Лебіна, М. Перфільєва, А. Колесникова, А. Водолазського, І. Проніна та ін.²⁹ Наслідуючи В. Леніна, котрий виокремлював понад 20 якостей партійного керівника, В. Яцков систематизував наукові погляди на відбір, виховання та розстановку сучасних номенклатурних кадрів³⁰.

Проте зовсім не йшлося про всеохопну політичну схему чи ширшу, ніж тільки кадрові питання, компетенцію номенклатурних структур. Цілком у дусі такого бачення призначення номенклатури видавалися праці про діяльність партійних і державних апаратів. Зразком може слугувати робота “старожила” номенклатурної служби К. Черненка, видана 1982 р. Поєднуючи в собі властивості наукової праці та навчального посібника для слухачів партійно-радянських шкіл, вона всіляко акцентує увагу на вирішальній ролі саме правлячої номенклатури у розбудові соціалізму протягом усіх періодів радянської історії. Разом із неймовірно щільним цитуванням Л. Брежнєва і безапеляційною апологетикою номенклатурної системи управління, книга, проте, містить важливі для історіографії погляди на функціонування апаратних владних вузлів на різних щаблях³¹.

Як вирішальну силу партійного і державного керівництва, трактували роль номенклатури в історії інші наукові праці доби “застою”. Так, І. Пронін у відповідному руслі описав “ленінські принципи” кадрової політики, перерахував риси, котрими має володіти партпрацівник. Щоправда, в одному з розділів автором уперше робиться не переконлива, але показова спроба пов’язати пряму залежність ефективності виховання, підготовки і перепідготовки номенклатурних працівників від рівня розвитку внутрішньопартійної демократії³².

У подібному контексті вибудовував розуміння організаційної роботи КПРС В. Орлов. Його доробком до історіографії проблеми став виклад змісту діяльності партії, спрямованої на підготовку управлінських кадрів. Складовими успішності процесу автор визначив забезпечення якісного наповнення апаратів, розвій внутрішньопартійної демократії, належні відбір, розстановку і виховання нових

²⁹ Лебин Б., Перфильев М. Кадры аппарата управления в СССР / Б. Лебин, М. Перфильев. Москва, 1970; Колесников А. Ленинские принципы организационного руководства КПСС / А. Колесников. Москва, 1971; Некоторые вопросы организационно-партийной работы. Москва, 1973; Водолазский А. О законах и категориях партийного строительства / А. Водолазский. Ташкент, 1978; Пронин И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание / И. Пронин. Москва, 1971; Партийное строительство. Научные основы партийной работы. Курс лекций. Ч. Москва, 1985.

³⁰ Яцков В. Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы / В. Яцков. Москва, 1986. С. 48–49.

³¹ Черненко К. Вопросы работы партийного и государственного аппарата. 2-е изд., переработ. и доп. / К. Черненко. Москва, 1982.

³² Пронин И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание. 2-е изд., перераб. и доп. / И. Пронин. Москва, 1981.

кадрів, а також піднесення ролі місцевих партійних організацій³³. В. Позняк також обстоював думку про необхідність дотримуватися такого демократичного принципу внутрішньопартійного життя, як колективність керівництва. Саме в останньому він убачав підстави для успішності організаційно-партійних заходів КПРС. Особливо плідним у цьому сенсі автор визначав період між ХХ і ХХІV з'їздами (1956–1971 рр.). Навіть не згадавши імені М. Хрущова, автор, проте, констатував, що проблема управлінської діяльності партії настільки багатогранна, що видається практично невичерпною³⁴. Вочевидь, малося на увазі націлити істориків на аналітичну роботу щодо з'ясування дійсної ролі колегіальності в роботі партапаратів.

Аналогічним чином виокремлюють кадрову діяльність партії й інші історики. Автори, як правило, називали серцевиною цієї роботи відбір, розстановку і виховання управлінців, поряд із організацією контролю та перевірки. Організація системи апаратної діяльності, урахування її особливостей, а також осмислення відповідних теоретичних настанов, зокрема рішень останніх з'їздів КПРС, – так визначено задачі номенклатурної роботи з кадрами в умовах “розвиненого соціалізму” в роботі, підготовленій Академією суспільних наук при ЦК КПРС 1976 р. Кадрову політику слід розуміти як могутній важіль, завдяки якому партія впливає на суспільний розвиток. Цінність же власне апаратника полягає в органічному поєднанні високої свідомості з належною професійною підготовкою. Здатність робітничого класу висувати зі свого середовища вмілих керівників-вождів треба розцінювати як належну відповідь на виклики сучасної епохи³⁵.

Як бачимо, публікації партійних істориків періоду “застою” все більше тяжіли до того, аби видавати бажане за дійсне, не остерігаючись звинувачень у лакуванні сучасного суспільства. Критика і самокритика ставали вкрай непопулярними жанрами, коли йшлося про розбудову апаратних систем управління у Радянському Союзі. Здебільшого йшлося про “успіхи” партійного будівництва.

Період “будівництва соціалізму” (від кінця 1950-х рр.) привертав увагу багатьох істориків. Як свідчать А. Коцур і В. Коцур, у 1959–1975 рр. радянськими науковцями було написано 1 422 такі праці, причому питання партійного будівництва посідали серед них одне з перших місць³⁶.

За підрахунками А. Спіріна, в СРСР протягом 1966–1985 рр. стосовно кадрової політики КПРС було видано понад 180 монографій, збірників, брошур

³³ Орлов В. Организационно-партийная работа Компартии Украины (Из опыта работы партийных организаций республики на завершающем этапе построения развитого социализма) / В. Орлов. Киев, 1979.

³⁴ Позняк В. В колективності – сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956–1971 рр. / В. Позняк. Киев, 1976. С. 4–8.

³⁵ Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе (Академия общественных наук при ЦК КПСС. Кафедра партийного строительства). Москва, 1976. С. 3–9.

³⁶ Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України. Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. Чернівці, 1999.

та інших праць. В Українській РСР побачили світ близько 40 подібних робіт і більше як 200 статей. У більшості цих досліджень превалював фактологічно-описовий підхід, очевидним стало дублювання у висвітленні відомих положень. Водночас, явно бракувало робіт, які б розкривали теоретичні та методологічні аспекти кадрової політики КПРС³⁷. А. Спирін звертається до оцінки номенклатурного принципу комплектування апаратів, стверджуючи, що в сталінські часи він був “антидемократичним стрижнем командно-адміністративної системи”, суперечив принципам соціалізму і соціалістичної демократії. Кадрові принципи КПРС автор об’єднав у дві групи: загальні та специфічні³⁸. Проте історик, хоч і наводить чимало статистичних даних, не вважає можливим дати визначення кадровій політиці постсталінської доби як реалізації номенклатурної системи.

Наприкінці 1980-х рр. найбільш фундаментальне дослідження кадрової політики КПРС повоєнних років здійснив О. Горбул. У монографії вченого викладено класичну для партійних істориків схему аналізу комплектування партійно-державної номенклатури, хоча цього терміну він уникав. Новим стало те, що структура праці містила логічну послідовність викладу матеріалу, присвяченого природі управлінських кадрів: джерела формування працівників партійного і радянського апаратів; відбір і розстановка; підготовка і підвищення кваліфікації апаратників; політична освіта чиновників.

Зазначимо, що О. Горбул першим серед вітчизняних істориків деталізував способи наповнення лав номенклатури у повоєнні роки, давши їм повний перелік. Крім того, він висвітлив (на матеріалах Української РСР) такі невивчені проблеми, як динаміка якісного і кількісного складу партії, зміни принципів і практики організації вербування кадрів на управлінську роботу, ефективність навчання апаратників у системі загальної та партійної освіти тощо. Цінним є оприлюднений О. Горбулом історіографічний огляд кадрової діяльності КПРС, висновки щодо якого автор робить із огляду на масив літератури, котра накопичилася станом на кінець 1980-х рр. Автор узагальнив напрацьоване констатацією того, що після 1985 р. намітився критичний підхід до оцінки партійного досвіду в цій сфері діяльності, науковці почали показувати помилки і перекося³⁹.

Між тим, процес поступового звільнення історичної науки від цупких ідеологічних і методологічних обмежень набирав обертів. Уже 1990 р. з’явилися публікації, які привертали увагу новими підходами: “Маршрутами історії” та “Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді”⁴⁰. У них історія КПУ поставала в дещо незвичному для вітчизняних традицій світлі.

³⁷ Спирин А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы партийных организаций Украины / А. Спирин. Киев, 1988. С. 7–8.

³⁸ Спирин А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров... С. 17, 38–89.

³⁹ Горбул А. Научные основы кадровой политики КПСС / А. Горбул. Киев, 1989.

⁴⁰ Маршрутами історії. Київ, 1990; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П. Василенко, Л. Гордієнко та ін. Київ, 1990.

Із публікацій пізньорадянської доби, які внесли певну новизну в процес поглиблення і розширення знань про порушене питання, виокремимо працю Т. Коржихіної. Вона ретельно вивчила створення і розвиток державних установ СРСР різних рівнів: вищого, середнього та нижнього. Комплектація їх кадрами, апаратний устрій і напрями діяльності відповідної номенклатури розглянуто авторкою з урахуванням того, наскільки раціональними були радянські структури в системі диктатури КПРС. Дослідниця зупинилася на масштабності скорочень штатів державних органів, здійснених протягом 1945–1953 рр. Вона вперше зазначила, що акції з удосконалення чисельності апаратів не дали бажаного ефекту (скорочення коштів на їхнє утримання), оскільки методи і принципи управління зовсім не змінилися. Апарат державних установ надалі залишався дистанційованим від виробництва, при цьому в номенклатурні лави активно залучалися такі потрібні на виробництві керівні працівники фабрик і заводів. Т. Коржихіна визначила, що найгроміздкішим тоді залишався апарат управління матеріально-технічного забезпечення.

Доволі сміливі як на той час твердження авторки не стала розвивати щодо епохи “відлиги”, зображаючи її як час усунення помилок минулого. На думку Т. Коржихіної, своєчасно застосована система заходів тоді дозволила партійним (меншою мірою радянським) керівним органам навести лад у регіонах, удавшись до номенклатурних кадрових чисток. Вона наполегливо акцентувала увагу на ефективності такого прийому, як наближення управлінців до безпосереднього виробництва⁴¹.

У працях радянської доби, присвячених історії України, принцип партійності завжди домінував як магістральний. Це простежується, зокрема, у фундаментальній роботі колективу науковців, присвяченій історіографії історії УРСР. Перше речення видання констатувало: “Висвітлення історії стає дійсно науковим лише при підході до неї з позицій діалектико-матеріалістичного бачення, марксистсько-ленінської методології”⁴². Глава ж, присвячена повоєнним рокам, розпочинається розділом “Посилення ролі КПРС у житті республіки”. Важливо, що автори серед пріоритетних напрямків досліджень визнали першим той, котрий вивчає організаційно-партійну роботу Компартії України.

Ситуація компартійної “опіки” стосовно історіографії зберігалася практично до кінця комуністичної диктатури. Щоправда, горбачовські маніпуляції, спрямовані на “оновлення” соціалістичних реалій, що ввійшли в історію другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. як “перебудова”, спричинили помітне зростання інтересу науковців до періоду сталінізму і доби “відлиги”. Асоціативні апеляції щодо цінності реформаційних потуг М. Горбачова, порівняно з історією хрущовських десталінізаційних спроб, спонукали істориків до підготовки

⁴¹ *Коржихіна Т.* История государственных учреждений СССР. Учеб. Для студентов вузов, обучающихся по специальности “История” / Т. Коржихіна. Москва, 1986. С. 177–179.

⁴² *Историография истории Украинской ССР / Редакционная коллегия. И. Хмель (отв. редактор) и др.* Киев, 1986. С. 3.

апологетичних “перебудовних” праць, штучно актуалізованих новим керівництвом. Вони певним чином наповнювали історіографічний доробок теми, оскільки вибудовувалися у нових суспільно-моральних реаліях наукової діяльності авторів.

Наприкінці 1980-х рр. розпочався масштабний перегляд методологічних підходів, наукових принципів проведення досліджень у галузі суспільних наук. Компартійний диктат ослаб завдяки розширенню доступу в архіви, критичній переоцінці застарілих теоретичних канонів, кардинальній зміні ставлення вітчизняних наукових інституцій до напрацювань зарубіжних учених, плюралізму в застосуванні технологій дослідницького пошуку. Так “формувався принципово нова історіографічна ситуація, що відкрила умови для відродження української національної історіографії, для повернення істориків до національно-державницької схеми історії України”⁴³. З’явилися роботи, котрі під таким ракурсом порушували проблеми історії партійних і радянських апаратних структур, критикували бюрократизацію управлінської системи, розширюючи тим самим рамки уявлень про номенклатуру як соціальне явище в радянській історії. Характерно, що в умовах кризи “перебудови” радянські вчені намагалися з історичних екскурсів вивести рекомендації для порятунку комуністичного режиму. Таким змістом наповнені присвячені історії та сучасності правлячої комуністичної номенклатури праці О. Криштановської, А. Галкіна, А. Понеделкова та ін.⁴⁴

В останній період існування СРСР активізувалися такі наукові форми вивчення проблем історії, як конференції, спостерігався кількісний сплеск у публікаціях документів, захисті дисертацій, оформилося кілька тематичних дослідницьких центрів. Тоді ж В. Яцков запропонував нове трактування історії радянської номенклатури, вбачаючи у ній, передусім, соціально-управлінську групу, інститут, специфічну форму безпосередньої організації кадрової практики комітетів КПРС. Дослідник на фактичному матеріалі засвідчив переважно негативні характеристики, властиві партійно-радянському чиновництву: чванство, недисциплінованість, схильність до адміністрування, зловживання службовим становищем тощо⁴⁵.

Серед наукових праць поступово стали превалювати ті, котрі викривали радянський бюрократизм у всіх його проявах. Поряд із “консерваторами” до табору противників соціального прогресу почали відносити всіх апаратників. Актуальна критика управлінців подеколи містила й нові погляди на природу номенклатури. Сказане стосується таких аспектів її життя, як рівень політичної та загальної культури, користування пільгами і привілеями, відірваність від народу тощо.

⁴³ Калакура Я. Українська історіографія... С. 394.

⁴⁴ Криштановская О. Партийная элита в годы перестройки // Политические процессы в условиях перестройки / Отв. ред. О. Криштановская. Москва, 1991. Вып. 1. С. 3–33; На изломах социальной структуры / Под ред. А. Галкина. Москва, 1987; Понеделков А. Повышение компетентности партийных кадров в условиях перестройки / А. Понеделков. Москва, 1990.

⁴⁵ Яцков В. Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы / В. Яцков. Москва, 1986.

Уважаючи номенклатуру породженням командно-адміністративної системи, винаходом Сталіна, вітчизняні історики пізньорадянської доби все ж не вивчали її як політичну систему тоталітарного режиму, описуючи тільки дію окремих елементів цієї організації. Кадрову політику КПРС в історичному ракурсі вони подеколи критикували, не вдаючись, утім, до диференціації в оцінці справ у номенклатурних апаратних структурах різноманітних зрізів. Такі підходи зумовили переважання описового характеру більшості наукових праць зазначеного періоду⁴⁶.

Ще однією тенденцією пізньорадянського часу стало суміщення критики бюрократично-апаратних установ із засудженням недоліків командно-адміністративної системи (сам термін поширився в добу “перебудови”) як такої, тож номенклатуру стали розглядати як складову того політичного режиму, котрий було вибудовано в СРСР на середину 1980-х рр. Це свідчило, що в історіографії теми окреслився рух до значного розширення розуміння дефініції “партійно-державна номенклатура”.

Завершальні роки історії Радянського Союзу позначилися фактичним зняттям ідеологічної цензури, що стало стартом до вивчення номенклатури як суспільного явища. В історіографії той час позначився тим, що кількісно переважаючи публіцистичні роботи не тільки були вкрай політизованими і спрямованими проти всевладдя командно-адміністративних структур, але й, зазвичай, містили в собі ознаки впливу, який справляла критика сучасного стану управління на розуміння минулого. Ретроспектива політичних реалій впритул підводила наукову (і не тільки) громадськість до відкидання ідеї органічності самої системи управління, створеної більшовиками.

Ще однією новацією було те, що наприкінці радянської ери вивчення партійно-державної номенклатури дедалі більше акцентувалося на регіональних рівнях її функціонування. Стосовно Української РСР зауважимо, що її управлінська верства здебільшого розвивалася ніби у двох площинах: процес інституціоналізації влади йшов по вертикалі (від низових номенклатурників до московської правлячої еліти), переплітаючись із нововведеннями у горизонтальних прошарках номенклатури (на рівні областей і районів, а також у полі зносин партійного апарату з державними та громадськими утвореннями). Зміни в цих взаємозалежних конструкціях вабили до себе увагу істориків “перебудовної” доби. При цьому процеси, що розвивалися у повоєнне двадцятиріччя, виокремлювалися з огляду на зростання інтересу до сталінізму та хрущовської “відлиги”.

Важливо, що тоді ж було започатковано аналітичні підходи науковців до з’ясування взаємин на зрізі “влада (номенклатура) – суспільство (народ)”⁴⁷.

⁴⁶ Пашин В., Овчинникова Н., Свириденко Ю. Историография проблем работы с кадрами (1970–1980) / В. Пашин. Москва, 1988.

⁴⁷ Андреев С. Наше прошлое, настоящее и будущее: структура власти и задачи общества. Постигание / С. Андреев. Москва, 1989; Арбатов Г. Затянувшееся выздоровление: 1953–1985 /

Подібні розвідки обґрунтовували деструктивні начала у функціонуванні номенклатурних форм як у сучасному, так і минулому, впритул підходячи до думки щодо неспроможності радянської системи влади в нинішньому світі. Однак жорстка критична налаштованість стосовно апаратних утворень не спричинила розробки історичних чи політологічних концепцій альтернативи номенклатурній системі організації влади в СРСР. У той час учені не запропонували ймовірної моделі іншої форми політичного управління для радянського суспільства. Тож, вочевидь, вважали, що номенклатурна система, народжена і розвинена в роки більшовицького тоталітаризму, була єдиною можливою, безальтернативною формою організації суспільного життя до початку 1990-х рр. Її слід визнати органічним елементом тоталітаризму як такого, принаймні більшовицького різновиду цього явища.

Історіографічні пошуки цілковито залежали від цієї даності. За умови однопартійної диктатури КПРС і збереження засад недемократичної політичної системи не можна було очікувати на докорінні зсуви у вивченні принципів проблем минулого, серед яких чи не найнебезпечнішою для влади була об'єктивна історія партійно-державної номенклатури. Найкращим і найвипробованишим прийомом нескасованої політичної цензури в науці залишалося недопущення оприлюднень результатів подібних розвідок, котрі таїли загрозу авторитетові діючого політичного режиму.

Між тим, порівняння двох епох – хрущовської та горбачовської – все більше свідчило про надзвичайну складність глибинних структур організації радянського суспільства. Саме з їхньої об'єктивної оцінки дедалі повніше випливали відповіді на запитання про причини успіхів і невдач спроб реформування соціалістичного ладу в СРСР. У цьому контексті варто оцінювати специфіку історії повоєнного двадцятиріччя. Фактично все воно було пронизане протистоянням протилежних варіантів поступу суспільства. Тоді як народ по війні прагнув до демократизації життя, влада завжди переймалася тільки оптимізацією комуністичного режиму⁴⁸. На цьому протистоянні інтересів мас і політичної влади, власне, й вибудовувалася затребуваність партійно-державної номенклатури з боку “верхівки”.

Розвиткові історіографії тієї доби додавала крайня строкатість соціокультурної ситуації, коли, за образною метафорою І. Колесник, час ніби стискався в пружину, щоб невдовзі міцно розпрямитися⁴⁹. Складність наукового пошуку зумовлювалася тим, що проголошене і санкціоноване владою наприкінці 80-х рр. “переосмислення минулого” проходило надто інтенсивно, прискореними темпами

С. Арбатов. Москва, 1991; Бюрократия и общество. Москва, 1991; Ризаев С. Кадры: профессионализм и компетентность. Томск, 1991; Сироткин В. Номенклатура в историческом разрезе // Через тернии. Сб. ст. Сост. А. Проташик. Москва, 1990. С. 292–339; Худокормов А. Экономические корни бюрократизма. Москва, 1988. та ін.

⁴⁸ Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: Документы. Москва, 1998. С. 6–11.

⁴⁹ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ, 2000. С. 82.

і при цьому – безсистемно і вибірково. Заохочувалися радше екстенсивні підходи, коли відкриті пласти раніше не доступних архівних джерел поспішно оприлюднювалися, видавалися без належної аналітичної роботи і виважених узагальнень.

Тож праці середини 60-х – початку 90-х рр. були позначені впливом ідеологічних парадигм своєї доби, котрі, змінюючись протягом означеного періоду, змушували інтерпретувати минуле адекватно до оновлених вимог керівництва країни. У тому полі перебувала й проблема інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом 1945–1964 рр. Сплески, що позначилися появою нових підходів до методології вивчення історії, спостерігалися на стикові 1950–1960-х і 1980–1990-х рр, коли історики намагалися витримувати власні оцінки, судження, гіпотези в дусі об’єктивності та незаангажованості принципом партійності науки. Цьому сприяло також одночасне відкриття раніше недоступних архівних фондів і помітне розширення цензурних обмежень.

Таким чином, радянська історіографія наситила питання діяльності партійно-державної номенклатури в Українській РСР повоєнного двадцятиріччя розмаїттям питань і версій трактування, що, поза всякими сумнівами, дає підстави говорити про її глибокий слід в історії вивчення проблеми.

THE PARTY-STATE NOMENCLATURE OF THE UKRAINIAN SSR IN 1945–1964: THE OBSERVER OF THE SOVIET HISTORIOGRAPHY

Petro KYRYDON

The Taras Shevchenko National University of Kyiv,
the Chair of Ukrainian History and Ethnic Policy
60 Volodymyrs'ka str., Kyiv 01601, Ukraine

The article devotes the features of coverage of institutionalization and functioning of the party-state nomenclature of the Ukrainian SSR in postwar twentieth anniversary by Soviet scientists. Special attention is paid to the changing approaches to study the problem, depending on the political situation (the death of Joseph Stalin “Thaw”). An attempt was made to consider the basic elements of such works, the role of the ruling party dogmatic instructions for historians, the value of the relevant historical research for science.

Key words: historiography, the party-State nomenclature, the late Stalinism, the “Thaw”, apparatus, officialdom.

**ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ НОМЕНКЛАТУРА
УКРАИНСКОЙ ССР В 1945–1964 ГОДАХ:
ОБОЗРЕНИЕ ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ**

Петро КЫРЫДОН

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра украинской истории и этнополитики
вул. Владимирская, 60, Киев 01601, Украина

В статье прослежены особенности освещения советскими учеными институционализации и функционирования партийно-государственной номенклатуры Украинской ССР в послевоенное двадцатилетие. Особое внимание обращено на изменение подходов в изучении проблемы зависимости от политической конъюнктуры (смерть Сталина, “оттепель”). Предпринята попытка рассмотреть основные составляющие таких работ, роль догматических указаний правящей партии для историков, ценность соответствующих исторических исследований для науки.

Ключевые слова: историография, партийно-государственная номенклатура, поздний сталинизм, “оттепель”, аппарат, чиновничество.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2012

Прийнята до друку 24.12.2012